

О.В. Чайковська

викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Київського міжнародного університету

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЛОРДА СОЛСБЕРІ

У статті автор розкриває особливості зовнішньої політики лорда Солсбері, консерватора за політичними поглядами; визначає ставлення лорда Солсбері до розширення колоніальних володінь Великобританії та забезпечення її імперської могутності; окреслює погляди Солсбері щодо місіонерської функції Великобританії.

Ключові слова: колоніальні війни, дипломатія, зовнішня і колоніальна політика, англійський парламентаризм, консерватизм, джінгоїзм, імперія.

Метою даного дослідження є дати оцінку лорду маркізу Солсбері як дипломату та стратегу. Зважаючи на це, ми ставимо перед собою такі завдання: простежити особливості зовнішньої і колоніальної політики лорда маркіза Солсбері; окреслити вплив британського менталітету на політику лорда Солсбері; визначити вплив політики Солсбері на перебіг подій у світі.

Актуальність роботи зумовлена тим, що особі лорда маркіза Солсбері у вітчизняній і зарубіжній літературі приділяється зовсім мало уваги. Причиною цього є обмежена кількість матеріалів, присвячених цьому видатному політичному діячеві. Майже немає публікацій приватної і дипломатичної переписки маркіза.

Особистості Солсбері приділили свою увагу такі науковці, як Науменков О.А., Зулькарнаєва О.З., Виноградов К.Б., Галкіна О.І., Ігнат'єв Н.П., Сергієв Є.Ю.

Після смерті у 1881 році Б. Дізраелі лідером консерваторів у палаті лордів і згодом лідером консервативної партії Великобританії став лорд Солсбері. Солсбері був активним прихильником подальшого розширення володінь Великобританії. І саме при ньому британська імперія досягла апогею своєї могутності — при завершенні розподілу світу Великобританією було захоплено території загальної площі понад 2 млн. 678 тис. квадратних миль з населенням понад 44 млн. 420 тис. Запроваджуючи в життя свою програму розширення

імперії, Солсбері не зупинявся на досягнутому навіть при загрозі війни з іншими колоніальними державами, про що свідчить Фошодська криза 1898 року в англо-французьких відносинах [4, 73].

Період колоніальних війн характеризується активною дипломатичною діяльністю, спрямованою на розширення державами своїх територій через здобуття колоній. Це було продиктовано загалом економічними інтересами.

Володіння колоніями в Європі набуло великого значення в XVII–XVIII ст. У XVII–XVIII ст. особливу роль відіграла теорія європейської рівноваги (ТЄР). Зародження ТЄР виникає у працях Макіавеллі: він пропонував баланс між 5 італійськими державами. ТЄР з часом сприймає вся Європа. ТЄР – основа більшої частини союзів, коаліцій, держав. Суть ТЄР – усі країни повинні згуртуватися так, щоб не допустити війн і суперечок, агресії.

У радянські часи ТЄР критикували: мир у Європі – тимчасовий, а мирні періоди використовувалися для накопичення сил і зміни балансу, як перепочинок перед війною.

У XVII–XVIII ст. багато кордонів ще чітко не сформувалися, відбувалися національні процеси. ТЄР дозволяла будь-якій державі мати час для накопичення сил. Агресія країн, що накопичили сили завдяки ТЄР, була приборкана завдяки ТЄР. Від XVII століття в Європі створюються різні блоки, коаліції. Система союзів і коаліцій визначала тип дипломатії: таємні дипломатія, розвідка, шпіонаж.

Одним з аспектів ТЄР є колонії. У XVII–XVIII ст. співвідношення сил у Європі залежало від володіння колоніями: сила і вплив держави зростала в міру захоплення нових земель; боротьба за колонії ставала першочерговим чинником суперництва держав. Європейський баланс сил після трьохсотлітньої війни носив загальноєвропейський характер. У другій половині XVII ст. Голландія була наддержавою, яка захоплювала нові регіони. У 50-70х роках Англія і Франція ведуть три війни з Голландією, після яких Голландія втратила свої позиції. На початку XVIII ст. Франція розгорнула широкомасштабну зовнішню політику. Велася війна проти Англії, Голландії й Австрії. 1701–1714 – війна за іспанську спадщину.

Але активний переділ світу між великими європейськими державами мав місце в XIX і на початку XX століття.

При вивченні процесів колонізації можна використовувати декілька підходів: глобальний вимір, імперський рівень, макрорівень, мікрорівень.

У глобальному вимірі відчувається загальна необхідність, отже колоніалізм мав загально-планетарний характер, а колоніальна епоха стала важливим етапом у процесі універсалізації всесвітньо-історичного процесу. Говорити про виникнення дійсно єдиної системи, що охоплює весь світ, або, якщо робити акцент на економічній площині, єдиної світової господарчої системи, можна лише стосовно періоду кінця XIX – початку XX століття. І європейський колоніалізм зіграв вирішальну роль у цьому процесі [7, 44-45].

Географічна відстороненість англійців сприяла створенню в їхній свідомості відчуття віддаленості від світу. Острівне мислення супроводжувалося образом «чужого», незвичного простору, що відрізняється від свого, звичного. Ось чому в ментальному образі світу англійців – мешканців острова – поділ на «своє» / «чуже» набуває особливого значення. Світ, розташований «поза межами острова», для англійців уявляється незвичним. Вони сприймають його як «ігровий майданчик, де взаємодіють деякі команди – групи народів, кожний звичаями і культурою – і можна на все це або дивитися з боку, відсторонено, і розважатися, або використовувати собі на користь, або взагалі списати з рахунків через непотрібність – залежно від бажання» [6]. Антитези «ми / вони», «вітчизняне / заморське», «вдома / на континенті» є домінантами англійської національної свідомості. Цим пояснюється настороженість, підозрілість, а інколи і явна неприязнь, яку було притаманно проявляти для англійців проявляти до іноземців і всього континенту.

У середині XIX століття Англія перестає бути «групою маленьких островів», перетворившись на найбільшу колоніальну державу. Гордий вислів «імперія, над якою ніколи не заходить сонце», що ввійшов в обіг того часу, цілковито відображав масштаби імперії. Як зазначав Дж.Р. Сілі, міцним стимулом зростання британського імперського будівництва протягом всієї історії даної імперії була торгівля [5]. "Імперія — це торгівля", — говорив Чемберлен. І дійсно, значна частка справедливості є в словах, що Британська імперія була «комерційною комбінацією, діловим синдикатом».

Колоніальна торгівля, яка слугувала цілям «первісного накопичення» [3, 42], відіграла визначальну роль у створенні передумов промислового перевороту в країні.

Найважливішим етапом в історії Великобританії є остання третина XIX століття – період прискореного територіального зростання Британської імперії і швидкого навернення британського суспільства в імперську віру. Імперіалізм зайняв позицію провідної ідеології Великобританії.

Саме в цей період, зокрема, від 1886 до 1892 року, за часів прем'єрства лорда Солсбері, домінуючого значення набули питання колоніальної політики. Лорд Солсбері підтримав неофіційне проникнення до Африки англійських дослідників, торгових компаній і місіонерів. Коли цьому був кинутий виклик з боку інших європейських держав – Франції, Німеччини та Португалії, – Солсбері офіційно підтвердив британські претензії, і великі території західної, східної та центральної Африки перейшли під управління Великобританії. Солсбері активно проводив політику збільшення колоніальних володінь Великобританії, таким чином продовжуючи політику консерваторів. Оскільки країни Азії й Африки мали величезні економічні потенціали, політичний розвиток колоній відкривав широкі перспективи і створювалася можливість здійснювати цивілізаторську місію.

Слід підкреслити, що ще на початку 1870-х років імперіалізм британським суспільством сприймався негативно, як агресивна політика. Ставлення британців до власних колоніальних володінь у середині XIX століття було неоднозначним. Ліберальні кабінети протягом 1840-1860-х років формували свою колоніальну політику відповідно до доктрини неутручання і вільної торгівлі (фритреда). Згідно з підрахунками ліберальних економістів Англія могла виграти набагато більше від необмеженої торгівлі з усіма країнами світу, аніж від орієнтації на бідні колоніальні ринки. Позиція світового промислового лідера давало набагато більше переваг, ніж положення провідного колонізатора.

Основна інтенція ліберальної імперської ідеї – це незацікавленість Великобританії у володінні колоніальною імперією. У середині XIX століття відбулося дійсне зникнення колоніальних володінь із системи політичних цінностей, зі змісту партійних лозунгів. Наприклад, У. Гладстон був прихильником грецької моделі колонізації і вважав її основним елементом культурні, духовні, а не формальні зв'язки між метрополією і колоністами [1]. Він вважав, що політична й економічна самостійність переселенських колоній дозволила б їх прив'язати до Великобританії набагато міцніше, ніж британські гарнізони.

Оновлення ідеї імперії в останній третині XIX століття було пов'язане з діяльністю консервативної партії Великобританії. Консерватори робили акцент на помірних реформах, стабільності, на збереженні традиційних британських інститутів, серед яких уперше починає фігурувати імперія. Лідер консервативної партії Б. Дізраелі під час свого передвиборного виступу в Манчестері 3 квітня 1872 року підкреслив, що голосуючи за консервативну партію, британські виборці підтримують «британську конституцію і Британську імперію» [2]. А у своєму виступі в Кристальному палаці 24 червня 1872 року він сказав: "Англіїці пишаються своєю величезною країною і хочуть досягти ще більшого її зростання; англійці належать до імперської країни і бажають створити імперію». Дізраелі також звинуватив лібералів у зрадництві національних інтересів. Консервативний уряд чітко дотримувався експансіоністських напрямків колоніальної політики, розв'язавши наприкінці 1870-х років війни в Афганістані і Південній Африці.

Політика консерваторів у 1874–1880 роках демонструвала, що них найважливішою характеристикою імперської держави є військова міць. Цього періоду спочатку міністром Індії і згодом міністром закордонних справ був саме лорд Солсбері. Під час Східної кризи 1875—1878 рр. з метою демонстрації рішучості і можливостей Великобританії в протидії російським стратегічним інтересам на Балканах британський кабінет ухвалив рішення про перекид військового контингенту на о. Мальту. Новим моментом стало те, що контингент було доставлено з колонії – Британської Індії – і в дуже короткий строк. Відомо, що 1 квітня 1878 року лорд Солсбері звернувся зі знаменитим циркуляром до 5 «великих держав» про розв'язання Східної кризи, у якому закликав ці держави вирішити це питання на міжнародному конгресі. Результатом цього конгресу виявилось істотне обмеження впливу Росії на Балканах. Цим лорд Солсбері продемонстрував свої можливості як дипломата.

У середині 1870-х рр. було закладено початок офіційного використання терміна «Британська імперія».

У період правління консервативного кабінету 1874—1880-х рр. в історії Англії отримали розвиток нові тенденції, які змусили переосмислити основні напрямки економічної політики в межах імперії і саму доктрину фритреда. Кризові явища в економіці країни, депресія, що розтягнулася на два десятиліття (від 1873 до 1896 року), відтиснення Великобританії з позицій економічного лідера і гегемона світових ринків – усе це істотно вплинуло на розвиток

імперської ідеї.

У 1890-х рр. високого рівня досягає як колоніальна політика, так і суспільний інтерес до неї. Від 1870 по 1900 року територія імперії збільшилася майже на 4 млн. кв. км. Розширення Британської імперії тоді проходило в різних напрямках. На півдні Африки адміністрація британських колоній продовжувала наступ на землі туземних племен і голландських поселенців – бурів, намагаючись забезпечити контроль за одним з найважливіших шляхів до Індії. На півночі під протекторат Великобританії потрапив Єгипет, а потім Судан. Зусилля британських колонізаторів в Африці були спрямовані на реалізацію грандіозного проекту – створення єдиного ланцюга британських володінь і комунікацій від Капської колонії на півдні до Каїру на півночі.

Поступово переходили під владу Великобританії і території, що примикали до Британської Індії. Останніми десятиліттями XIX століття британці поставили під свій контроль Бірму і продовжили просування в країни Південно-Східної Азії. Багато країн Азії, насамперед Афганістан й Іран, тоді стали фактичними напівколоніями Великобританії.

Тривала експансія і в Тихоокеанському регіоні, де справу метрополії активно підтримували Австралія і Нова Зеландія.

Однак у 1880-х рр. Великобританія вперше зіштовхнулася із зростаючою конкуренцією європейських держав у боротьбі за незайняті частини світу. Так, у «схватку за Африку» вступили Франція, Німеччина, Бельгія і Португалія. 1891 р. прем'єр-міністр і лідер консервативної партії лорд Солсбері виклав своє бачення нової ситуації: «Коли я в 1880 році залишив міністерство іноземних справ, ніхто і не думав про Африку. Коли я повернувся в міністерство 1885 року, європейські нації були майже на межі конфлікту через різні частини Африки, які вони могли б отримати» [9]. У цій ситуації все більше піддавалися критиці погляди прихильників невтручання і концепції «Малої Англії», які виступали за обмеження територій імперії і припинення анексій.

Від кінця 1870-х років у країні повною мірою почали проявлятися джингоїстські настрої. Терміном "джинго" в останній третині XIX ст. називали прихильників жорсткої дипломатії і силових рішень будь-яких конфліктів. З часом джингоїзм став вираженням крайнього націоналізму, англійського і, з часом, імперського «патріотизму». Усе частішими стали сплески подібних войовничих настроїв стали у 1880-1890-х рр., коли частина британського суспільства вперше почала підтримувати експансію заради експансії незалежно

від очікуваних прибутків чи існуючих перешкод. "Світ є обмежений у своїх розмірах, і якщо ви втрачаєте його частину, втративши існуючі можливості, ви ніколи не отримаєте її назад», — вважали британські джінго [10].

Новим моментом у британській імперській ідеї в 1880—1890-х рр. стало широке обговорення проблеми імперської федерації, під якою часто почали розуміти політичне об'єднання Великобританії і самоврядних колоній. Однак такі погляди в 1870-х рр. були неактуальними, коли об'єднувальні процеси стали загальноєвропейською традицією, а імперія стала сприйматися як держава майбутнього.

Важливим чинником, який істотно вплинув на поширення федералістських ідей наприкінці XIX ст., було ірландське питання. Боротьба ірландців проти економічної і політичної влади Великобританії над їх країною у той період активізувалась і проходила у різних формах – від бойкотів до терористичних актів. Представники консервативної партії і багато прихильників ліберальної течії виступали за збереження унії Англії та Ірландії. У вимогах ірландських націоналістів вони бачили загрозу для цілісності Британської імперії. Відповідно до вислову лідера консервативної партії лорда Солсбері, британські політики мали продемонструвати наявність «імперського інстинкту», забувши про який, можна було втратити не лише Ірландію, «але й більш крупні і набагато дорожчі перлини у короні цієї країни» [11].

Результатом розвитку коронних колоній, як було зазначено вище, вважалося формування системи політичних інститутів за британським зразком. Ідеї про вищість англійської нації, про її місію нести блага цивілізації «відсталим» народам світу були загальноприйнятими в другій половині XIX ст. Англійці пишалися тим, що живуть у країні з найдосконалішими політичними інститутами. Лорд Солсбері заявляв: «Там, де з'являється влада англійців і англійський вплив, відновлюються мир і порядок, зростає процвітання і багатство, і тому перспектива встановлення британського правління підтримується людьми кожної раси і кожної віри» [12]. На думку британців, азіати й африканці не були здатні самостійно просувати свої країни на шляху державного прогресу. Втручання англійців у внутрішні справи держав Азії і Африки часто виправдовувалося, насамперед в очах громадськості і світової спільноти, намаганням усунути недоліки їхньої політичної системи. Процес завоювання Судану наприкінці 1890-х рр. був ретельно висвітлений майбутнім лідером консервативної партії У. Черчиллем в одній з його ранніх праць. Він

доводив, що «дикі народи, що не усвідомлюють своє варварство», здійснюють велику помилку, коли чинять опір зусиллям "філантропічних колоністів" [13].

Отже, лорд Солсбері приділяв величезну увагу зовнішній політиці і тісно з нею пов'язаній колоніальній політиці. Форейн Офіс був для нього набагато цікавішим і важливішим, ніж крісло прем'єр-міністра. Але наприкінці 1899 р. Керзон сердився з приводу відсутності елементів планування при її проведенні маркізом [7, 338]. 1890-ті роки були часом кінця Солсбері як дипломата. І дійсно, у своїй практичній діяльності Солсбері не виходив з якого-небудь всеохоплюючого стратегічного плану. Але спроби довготривалого планування на регіональному рівні все ж таки були. Так, його нільська політика 1880–1890-х рр. була продуманою і планомірною. Разом з лордом Кромером, який хазяйнував у Каїрі, її ретельно продумував та здійснював лорд Солсбері. Крім того, протягом багатьох років під його керівництвом британська дипломатія намагалася відволікти Францію від Єгипту та долини Нілу поступками в інших колоніальних регіонах, одночасно шантажуючи Париж погрозами зближення з державами Троїстого союзу.

В історичній літературі сформувалася думка про те, що Солсбері був головним висловлювачем ідеології «блискучої ізоляції» (*splendid isolation*). Але точніше політику Солсбері можна схарактеризувати як компроміс між старим принципом уникати союзів, що зв'язують зобов'язаннями і превалюючою тенденцією до великих союзів [7, 339]. Для того, щоб уникнути зобов'язань, Солсбері широко спекулював у бесідах з іноземними дипломатами на особливостях державного устрою Англії, її парламентаризмі, демагогічно заявляючи, що в Англії все вирішує народ.

У більшості випадків курс Солсбері зводився до низки окремих угод з тією чи іншою країною з конкретного питання.

Цінними якостями Солсбері-дипломата були витримка, яка наприкінці життя підмінялася пасивністю, і здатність до тверезого розрахунку. Він умів діяти рішуче і бути при цьому провокаційним. Саме таким чином він стримував французів після окупації Єгипту. І щодо Росії русофобія у нього проявлялася значно рідше і в значно м'якшій формі, порівняно з багатьма вікторіанськими діячами. З другого боку, для нього було характерне насторожене ставлення до німецького мілітаризму. Неприязно ставився також до грубуватого-нахабних янки.

Багато було написано про принципіальне миролюбство лорда Солсбері. І

дійсно, за його правління лондонська дипломатія робила все, щоб не втягнути Англію до великої війни європейського масштабу. Але «миролюбство» не заважало Солсбері доволі активно розпалювати суперечності в Європі, брати участь у провокуванні війни з бурами, направляти війська проти «туземців» багатьох країн Африки й Азії. Солсбері несе чималу відповідальність за численні колоніальні війни, які не зупинялися наприкінці XIX століття.

У подальшому ми плануємо приділити увагу глибшому порівняльному аналізу політики консервативного й ліберального кабінетів Великобританії в межах імперського напрямку, а також проблемам переділу колоніальних територій між європейськими державами в Африці й Азії.

Література

1. Глеб М. Британская имперская идея во второй половине XIX века: основные направления и динамика развития // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2003. – №2.
2. Дизраэли и английские консерваторы в Манчестере // Русский мир. – 1872. – № 130. – С. 16.
3. Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX века. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
4. Киракосян А.Дж. Великобритания и армянский вопрос (90-е годы XIX века) / Ред. Байбуртян В.А. — Ер.: Айастан, 1990. – 240 с.
5. Лурье С. Империя британцев [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <http://svlourie.narod.ru/imperium/britania.htm>
6. Майол Э., Милстед Д. Эти странные англичане. – М.: Эгмонт Россия Лтд., 1999. – 72 с.
7. Науменков О.А. Роберт Солсбери и его время. – Спб.: Нева, 2004. – 366 с.
8. Никитин М.Д. Черная Африка и британские колонизаторы. – Саратов: Научная книга, 2005. – 392 с.
9. Marquis of Salisbury in Glasgow // The Times. – 1891. – 22 May. – P. 4—5.
10. Uzoigwe G.N. Britain and the Conquest of Africa 1862—1902. – Ann Arbor: University of Michigan press, 1974. – С. 55.
11. Lord Salisbury at Bristol // The Times. – 1889. – 26 April. – P. 2—3.
12. Uzoigwe G. N. Britain and the Conquest of Africa 1862—1902. – P. 56.
13. Churchill W.S. The River War. – London: Thomas Nelson & Sons, 1899.

В статье автор раскрывает особенности внешней политики лорда Солсбери, консерватора по политическим взглядам; определяет отношение лорда Солсбери к расширению колониальных владений Великобритании и обеспечению ее имперского могущества; очерчивает взгляды Солсбери по поводу миссионерской функции Великобритании.

Ключвые слова: колониальные войны, дипломатия, внешняя и колониальная политика, английский парламентаризм, консерватизм, джингоизм, империя.

The article tackles the issue of the peculiarities of the foreign and colonial policy of lord Salisbury, the conservator according to his political view; the author defines the attitude of Salisbury towards expansion of the colonial territories of Great Britain and its imperial power; highlights Salisbury's opinion about the missionary function of Great Britain.

Key words: colonial wars, diplomacy, foreign and colonial policy, the English parliamentarism, conservatism, jingoism, empire.